

EKONOMİK, FELSEFİ, ESTETİK VE PEDAGOJİK AÇIDAN TEKNOLOJİNİN NİTELİĞİ VE ETKİLERİ¹

*The Nature and Effects of Technology from Economic, Philosophical,
Aesthetic, and Pedagogical Perspectives*

Muharrem Demirdiş*

Geliş Tarihi / Received : 29 Aralık 2022

Kabul Tarihi / Accepted : 16 Temmuz 2023

Demirdiş, Muharrem (2023), "Ekonomik Felsefi, Estetik ve Pedagojik Açıdan Teknolojinin Niteliği ve Etkileri", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, Cilt 21, Sayı 83, (Yaz 2023), ss: 10-32

10

Öz

Teknolojiye ilişkin tartişmalar teknolojik gelişmelere bağlı olarak özellikle 20. yüzyıl itibariyle başlamış, teknoloji ve teknolojinin etkileri ekonomi biliminden estetiğe, felsefeden pedagojiye, siyaset biliminden sosyolojiye dek farklı alanlarda, farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Teknolojinin yaşamlarımıza önemli oranda kapitalist ve neoliberal süreçlerin birer parçası olarak girmesi, teknolojiye ilişkin eleştirel yaklaşımları zorunlu kılmaktadır. Teknolojinin gelişmeye, değişmeye ve değiştirmeye devam etmesi ise onun günümüzün de önemli tartişmalarından biri olmasını beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada teknolojinin niteliğine ve etkilerine süregiden tartişmalar da dikkate alınarak felsefi/düşünsel, estetik, pedagojik açılardan ve üretim süreçleri üzerindeki etkileri açısından yer verilmiştir. Çalışmada temel ilk metinlerden biri olması sebebiyle Heidegger'in Teknik ve Dönüş adlı çalışması değerlendirilmiş, ardından da özellikle 20. yüzyıldaki teknoloji merkezli çalışmalar dikkate alınarak teknolojiye ilişkin eleştirel değerlendirmelere yer verilmiştir. Teknolojinin pedagoji üzerindeki etkileri ise okulda/sınıfta teknolojik araçların kullanımının olumsuz sonuçları ile ele alınmış, ardından genel öneriler sıralanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Teknoloji, teknolojinin etkileri, pedagoji, kapitalizm, neoliberalizm.

* Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Yönetimi Bölümü Doktora Programı Öğrencisi, muharrem0662@gmail.com Orcid Numarası: 0000-0002-3050-9225
Ankara University, Institute of Educational Sciences, Ph. D. Student in Department of Educational Administration, muharrem0662@gmail.com Orcid Number: 0000-0002-3050-9225

Abstract

The debates concerning technology have emerged primarily from the advancements in technology, especially since the 20th century. The effects of technology and its implications have been addressed in various fields, including economics, aesthetics, philosophy, pedagogy, political science, and sociology, with different perspectives. The significant involvement of technology in our lives as a part of capitalist and neoliberal processes necessitates critical approaches about technology. Furthermore, the continuous development, transformation, and transformative nature of technology have made it one of the crucial discussions of our time. This study examines the nature and effects of technology, considering the ongoing debates from philosophical, esthetics and pedagogical perspectives, as well as its impact on the production processes. In this regard, Heidegger's work, *Die Technik und die Kehre* is evaluated as one of the fundamental texts. Subsequently, critical assessments of technology are presented, taking into account technology-focused studies in the 20th century. The effects of technology on pedagogy have been discussed in terms of the negative consequences of using technological tools at school/ classroom, and then general recommendations are listed.

Key Words: Technology, effects of technology, pedagogy, capitalism, neoliberalism

Giriş

Teknolojiye ilişkin tartişmalar teknolojideki gelişmelere de bağlı olarak 20. yuzyıl itibariyle başlamış, teknoloji ve teknolojinin etkileri ekonomiden estetiğe, felsefeden pedagojiye, siyaset biliminden sosyolojiye dek farklı alanlarda, farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Teknolojinin geğirdiği dnuşuşm ve bu dnuşuşmün etkileri, teknolojinin gdundelik yaşamımızdaki başat konumu ve teknolojinin gelişmeye, değişmeye ve değiştirmeye devam etmesi teknolojinin gnuumuzuın de onemli tartişmalarından biri olmasını beraberinde getirmektedir. Bu durum tartişmaların geniş alanlara yayılmasına yol ağtığı gibi yeni tartişmaları da muımkuın kılmakta, bu durum da alana dair bir sınır çizmek muımkuın olamamaktadır.²

Bu yazıda teknolojinin niteliğine ve etkilerine sueregiden tartişmalar da dikkate alınarak felsefi/duşunsel, estetik ve pedagojik açıdan, uretim sureci uzerindeki etkileri açısından yer verilmiştir. Tartişmalarda Aksoy'un (2003, s.6) teknoloji kullanıma ilişkin iki temel yaklaşım olarak belirlediği "muımkuın olan en yuksek duzeyde yeni teknolojilere ulaşmak, bunları satın almaya ve kullanmaya yonelme yaklaşımı" ile "teknoloji karşıtı kimi goruşlere tam bir karşıtlık oluşturmadan, teknoloji uruınlerine ve kullanımına karşı olmak yerine eleştirel bir değerlendirme ve uygun kullanma çabaları çerçevesinde gözden geğirerek teknoloji kullanma" yaklaşımları göz önünde bulundurulmuş ancak tartişma onemli oranda ikinci yaklaşımı içine alan, teknolojinin noır olmadığı ancak saf değiştirebileceği, kullanılma amacına gore anlamının da değişebileceği sayıltılarıyla suıduırlmuştur. Teknolojinin yaşamlarımıza onemli oranda kapitalist ve neoliberal suıreçlerin parçası olarak girmesi

sebebiyle *teknolojinin kapitalizm ve neoliberalizm ile ilişkilene biçimleri* çalışmanın ağırlık merkezini oluşturmuştur.

Teknolojinin Felsefede ve Düşünsel Alanda Ele Alınışı

Teknolojinin felsefe, sosyoloji, psikoloji, ekoloji, siyaset bilimi, estetik gibi alanlarda ele alındığı birçok çalışma vardır. Yazının bu bölümünde temel bir metin olması nedeniyle Heidegger'in *Teknik ve Dönüş* metnine, sonra da teknolojinin kapitalizmle ve neoliberalizmle ilişkilene biçimlerine Marcuse, Adorno ve Horkheimer, Fromm, Benjamin, Ulus Baker, Brecht, Postman, Sanders, Keyes, Wayne gibi isimler aracılığıyla yer verilmiştir.

Heidegger, *Teknik ve Dönüş* (1998) adlı çalışmasını 1954'te yayımlamış, bu çalışmasıyla teknolojiye ilişkin metafizik bir tartışma yürütmüştür. Hardt ve Negri'ye (2019b) göre bu metin Adorno ve Horkheimer'in *Aydınlanmanın Diyalektiği* (2010) adlı çalışmalarında teknoloji hakkında sordukları soruların metafiziksel yanıtlarıdır. Heidegger, bu çalışmasında teknik sözcüğünü önce etimolojik açıdan incelemiş ve buradan tekniğin özüne dair çıkarımlarda bulunmuştur. Sözcük Yunancadan gelmektedir ve tekhne'ye ait olanı dile getirmektedir; ancak "tekhne" yalnızca zanaatsal edim ile becerinin adı değil, aynı zamanda yüksek sanat ile güzel sanatların adıdır. Tekhne, varlığa getirmeye aittir, poiesis'e³ aittir ve şairane bir şeydir (Heidegger, 1998). Heidegger zanaat ürünlerini ve üretim süreçlerini "tekhne" bağlamında değerlendirmiş, zanaat ürünlerinin doğa ve Varlık ile uyumlu olması gerektiğini belirtmiş, zanaat edimini Tanrı'ya ulaşma yollarından biri olarak ele almıştır. Ancak çağcıl teknik (makine güdümlü) ile bu uyum bozulmuş, insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti ile tekniğin özünde var olan Varlık'ın özünü açığa çıkartma amacı ortadan kalkmıştır. Çağcıl teknikte de açığa çıkartma vardır ancak bu açığa çıkartma poiesis'e doğru yayılmadığı gibi Varlık'ı da reddetmektedir. Örneğin artık Ren Nehri'ne hidroelektrik santrali kurulmuştur ve elektrik enerjisi sağlayan Ren Nehri, artık bir emir kuludur; Hölderlin'in aynı adlı ilahisinde bahsettiği Ren Nehri ile aralarında tezat vardır. Ren Nehri'nin hâlâ doğadaki bir akıntı olduğu söylene de Ren Nehri artık Büyük Baba'ya dair ilahiler söylememektedir, çünkü çağcıl teknik sonrasında doğa ve Varlık'ın uyumu ortadan kalkmıştır. Ren Nehri'nin artık seyahat endüstrisinin gönderdiği turist kabileleri tarafından incelenen herhangi bir nesneden farkı yoktur. *Teknik ve Dönüş* adlı eserin özellikle *Dönüş* bölümü Heidegger'in vardığı yeri anlamamız açısından önemlidir. Heidegger bu bölümde çözüm olarak tekniğe Varlık'ı açığa çıkartma özünü geri vermeyi önermekte, insanın özü ile Varlık'ın özünün yeniden bütünleşmesi sonrasında doğa ile uyumun yeniden kurulabileceğini ifade etmektedir. Metafiziğe için

bir tartişma yurutmüş olsa da Heidegger'in çağcıl teknik sonrasında doğa ile uyumun bozulması ve insanın doğa üzerinde tahakküm kurması yönlü vurguları teknolojiye dair diğer tartişmaları beslemiştir. Bu tartişmalara dâhil olan yazarlarından biri de Heidegger'in öğrencisi olan Herbert Marcuse'dir.

Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*'da (1986) teknolojiye, yaşadığı dönem itibariyle teknolojinin ileri sanayi toplumuyla ilişkisi bağlamında yer vermiş, bu dönemde insanın doğa üzerinde tahakküm kurma davranışının insanın insan üzerinde tahakküm kurma davranışına evrildiğini söylemiş, sonuç olarak da hem insanın hem de doğanın nesneleştiğini iddia etmiştir. İnsanların nesneleşmelerinin en önemli nedenleri ise insanların gerçek gereksinimlerden uzaklaşarak tüketim endeksli yanlış gereksinimlere yönlendirilmeleri, insan zihninin bu bağlamda tüketimi teşvik eden tahakküme maruz kalmasıdır. İnsanlar yanlış gereksinimlere yönelerek aynı şeyleri sevmeye, aynı şeylerden nefret etmeye başlamış, öz yanıtlarını veremeyen tek boyutlu insanlara dönüşmüşlerdir. Marcuse'ye (1986) göre ileri sanayi toplumu ekonomik, politik, askeri ve pedagojik açılardan bir makineler toplumdur. Bu toplumda tüketim kültürüne adapte olmuş aydınlar ve kitle iletişim araçları tek boyutlu öğretiyi aşılamaktadır. Tek boyutlu insanlar sahte bir mutluluk yaşamaktadır ve bu sahte mutluluk hâli denetimi beraberinde getirmekte, metaları takip etme çabası içindeki işçi sınıfı da kapitalizmin savunucusu haline gelmektedir. Tek boyutlu toplumda denetim süreklidir ve bu denetime dil de dâhil edilmiştir. Dil bu dönemde diyalektik zeminini yitirmiş, anlam üretmemeye başlamış ve dil kapanmıştır. Hocası Heidegger'in çağcıl tekniğe ilişkin eleştirilerini ileri sanayi toplumları bağlamında diyalektik-materyalist bir zemine taşıyan Marcuse, çözüm olarak Heidegger'den farklı öneriler sıralamıştır. Marcuse'ye (1986) göre öncelikle teknolojinin yön ve amaçları değiştirilmeli, gerçek ve yanlış gereksinimlerin ayırımına varılmalı, doğanın insanî temellükü sağlanmalı, insanlara tek boyutlu toplumlarda dayatılan us ve söylem alanının dışına çıkılmalı, 3. Dünya ülkelerinin devrimcilerini, feminist sosyalistleri, mühendisleri, hippileri, öğrencileri, siyahları, tüm ezilenleri içine alan bir mücadele platformu oluşturulmalıdır. Estetik eğitiminin ve radikal devrimci solun sürece müdahalesi de bu karşı koyuğun diğer önemli parçaları olarak düşünülebilir (Akt. Kayahan Karakul, 2017, 11-30).

Teknolojiye ilişkin eleştirilerini, determinist buldukları Aydınlanma'ya yönelik eleştirileri ile birlikte ifade eden Adorno ve Horkheimer (2010), pratik hayattan koparılmış bilimin, amaçsallaştırılmış aklın ve eğlence kültürünün Aydınlanma'nın özü olduğunu söylemiş, determinist Batılı aklın topluma ve doğaya egemen olma çabalarının Aydınlanma'nın diğer önemli etmenleri

olduğunu iddia etmişlerdir. Bu dönemde doğayı boyunduruğu altına almak ve doğanın boyunduruğu altına girme arasında seçim yapmak zorunda kalan insan, araç olan akli amaç olarak tahta çıkarmış, doğayı boyunduruğu altına almış ve yıkım başlamıştır. Teknik aygıtları ve onların kontrollerini ellerinde tutan gruplar diğerleri üzerinde egemenlik kurmuş, insanlar kullandıkları aygıtların arkalarında görünmez hale gelmişlerdir. Adorno ve Horkheimer'a (2010) göre totaliter kapitalizmin akıl dışılığı ve kapitalizmin ihtiyaçları giderme tekniğinin egemenler tarafından belirlenmiş yapısı içinde insanın ihtiyaçları giderilmemiş, aksine insanlık yok oluşa sürüklenmiştir. Onlara göre bu haliyle teknik uygarlık, geriye doğru atılmış bir adımdır ve onun soğuk savaş biçimi de endüstrileşmiş kültürdür. İlerleme yıkıcı bir hâl almış, teknolojinin hegemonyası ile eğitilmiş kitleler despotluğun büyümesine kapılmaya hazır hale gelmiş, metalar birer mutsuzluk ögesine dönüşmüş ve meta seviciliği uluslararası faşizm tehlikesi doğurmuştur.

Teknolojiye ve etkilerine, teknolojinin daha çok psikolojik sonuçları açısından yaklaşan Erich Fromm (1990 ve 1995) için de sanayileşmiş Batılı toplumlar ve onların üretimi olan metalar mutsuzluk yaratmakta, insanın ihtiyacı olan sevgiyi ve umudu öldürmektedir. Sevgi ve umut, Fromm için toplumsal bağlamlara sahiptir. Fromm sevgiyi ve umudu birey odaklı psikolojinin ele alış biçiminden farklı olarak ve Spinoza ve Marx'tan hareketle toplumsal bağlamlarıyla ve inşa edilen süreçler olarak ele almıştır. Fromm'a (1995) göre siyasal özgürlüğü, ekonomik ve toplumsal ilişkileri düzenleyen pazar ilkeleri üzerine kurulu anamalcı Batı toplumunda sevgi de yozlaşmış, bireycileşmiş, özel mülkiyete dönüşmüştür; Fromm'a (1995) göre bu toplumda sevginin ve umudun gelişebilmesi mümkün değildir. Makineler için geçerli olanlar insanlar için de geçerli olmuş, hızlı olma ve işin sadece pratik sonuçlarına odaklanma, zamana ve ilgiye ihtiyaç duyan sevginin ve umudun ölümüne yol açmıştır. Teknolojiye ve makinelere kapitalist Batı uygarlığı nezdinde yaklaşan Fromm'a göre daha fazla üretime odaklanmış, mal mülk açlığıyla dolu bir toplumda sevgi önemsizleşmiş, umut rafa kaldırılmıştır. Fromm (1990) dünya üzerinde korkunç bir hayaletin dolaştığını, bu hayaletin tek amacının da maddi üretimi ve tüketimi en üst düzeyde gerçekleştirmek olduğunu söylemiştir. Bilgisayarlar tarafından yönlendirilen ve tümüyle makineleşmiş bir toplum silüetinde kendini gösteren bu hayalet, insanı toplum makinesinin egoist olan, etkin ve canlı olmayan, duygudan yoksun bir parçası haline getirmektedir. Fromm (1990 ve 1995) teknolojinin insancıl kullanımının, bürokratik yapının ve her tür yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasının, insancıl planlamaların ve insancıl tüketimin toplumsal açıdan ruhsal bir yenilenmeyi de beraberinde getireceğini belirtmiş, Batılı kapitalist formun ve tüketim odaklı yaşama

biçiminin ortadan kaldırılması ile kurulacak yeni toplumun “yeni insan”ı olanaklı kılacağını iddia etmiştir.

Teknoloji konusuna felsefi/ düşünsel noktalardan yaklaşan bu isimlere bakıldığında Marcuse, Adorno, Horkheimer ve Fromm’un teknolojiyi sanayileşmiş Batılı kapitalist toplumların bir parçası olarak ele aldıkları görülmektedir. Frankfurt Okulu’nun temsilcileri de olan bu isimler insanların teknoloji aracılığıyla doğa üzerinde tahakküm kurmasını eleştirmiş, teknolojinin ve sanayileşmenin amaç haline gelmesinin insanın ve toplumların yıkımına yol açtığını, açacağını iddia etmişlerdir. Bu isimler metalaşma ve tüketim kültürünün olası tehlikelerine dikkat çekmiş, metaların egemenliği ve tüketim kültürü vasıtasıyla insanın denetlendiğinin altını çizmiş, insanların öz düşünme süreçlerinin bu araçlarla ortadan kalktığını/ kalkabileceğini iddia etmişlerdir. Bu isimlere göre savaşın galibi şimdilik metalar, mağlubu ise ortak yaşam ütopyasıdır.

Düşünsel alanda öne çıkan tartışmalardan biri de estetiğe ilişkindir. Bu tartışmalarda birer teknik aygıt olan radyo, fotoğraf ve kameranın sanatsal üretimlerde kullanılmalarının insanların düşünme, dünyayı algılama biçimlerine ilişkin yarattığı değişimlere ve olanaklarına odaklanılmıştır. Benjamin (2012) için teknik vasıtasıyla gerçekleşen reproduksiyonlar, Baker (2015) için de video ve sinema dünyayı algılama biçimlerimizde önemli değişimler yaratmıştır. Benjamin, teknik araçlarla yeniden üretilen sanat eserleri ile sanat eserlerinin üzerindeki aura’nın yok olup gittiğini ve sanat eserlerinin özel mülkiyet olmaktan çıkarak kitleleşebildiğini belirtmiştir. Benjamin’e (2012) göre reproduksiyonlarla birlikte sanat nesnelere ilişkin eşitliği kurulabilmiştir. Sosyalist devrim ile eşzamanlı bir şekilde gelişen fotoğraf sanatı ile sanata özgü bir “Tanrı bilim” olarak nitelenebilecek “sanat sanat içindir” ilkesi yeniden tartışılmış, insanlar fotoğraflar vasıtasıyla sokakları, bir şehrin görülmeyen noktalarını, insanların görmeye başlamıştır. Benjamin tekniğin kimler tarafından ve hangi amaçlarla kullanıldığını da önemsemmiştir. Örneğin Sovyet sinemasını yücelten Benjamin, Batılı kapitalist sinemayı kitlelerin katıldığı bulanık gösteriler, yanlısamacı kurgular olarak değerlendirmiştir. Benjamin’in bu değerlendirmeleri Baker’in (2015) değerlendirmeleriyle de paraleldir. Baker (2015) de Sovyet sinemasını, özellikle de Dziga Vertov ve Sergey Eisenstein sineması ile kameranın sokağa çıkması, akıp giden yaşamı kaydetmesi gibi açılardan değerlendirmiş, Vertov ve Eisenstein sinemalarının sinemaya diyalektik bir dokunuş olduğunu iddia etmiştir. Sinema, Sovyet sinemacıları ve sosyalist sinemacılar tarafından bir toplumda olanı biteni anlatacak bir araç olarak görülmüş ve sinema “kitlelerin

uyandırılması”nı sağlamıştır. Montaj fikri ve sinemanın montajlardan oluşması Baker’e göre seyircilerin diyalektik düşünme yeteneklerini geliştirmiş, yeni bakış açılarının, yeni perspektiflerin oluşumuna olanak sağlamıştır. Böyle olmakla birlikte kapitalist endüstrileşmenin bir uzantısı olarak televizyona ve sinema endüstrisine geçiş ile sinema fikri de önemli ölçüde yok olmuştur; sinema, Godard’ın *sinemanın büyük günahı* dediği televizyonu yaratmıştır (Baker, 2015). Bertolt Brecht ise sinema çalışmalarında bulunmakla birlikte öncelikle radyoya dikkat çekmiş önemli bir isimdir. Brecht (2013) radyonun yayın yapmak için değil değiştirmek için kullanılması gerektiğini 1929 yılında ilk kez sahnelenen Lindberghlerin Uçuşu adlı öğrenme oyununun (lehrstück-learning play) sahnelenmesi ile ilgili yazdığı notlarında belirtmiştir. Brecht (1929/2013, s.30) radyoda sahnelenen oyun için “Lindberghlerin Uçuşu radyonun hizmetine girmemeli, tersine onu değiştirmelidir. Mekanik araçların giderek yoğunlaşması, eğitimde giderek daha fazla uzmanlaşma, dinleyicinin bir çeşit başkaldırmasını, etkin olmasını ve üretici olarak yerini almasını gerektirmektedir” şeklinde önerilerde bulunarak radyonun dinleyicilerin de katıldığı bir üretim alanı olması gerektiğini vurgulamıştır. Anlaşılmaktadır Brecht, teknik araçların yaşamlarımızda yer almaya başladığı daha ilk yıllarda estetik üretim ile teknik üretimi bir arada düşünmüş, ancak teknik aracın sadece dağıtan bir araç olması fikrine karşı çıkmıştır. “Radyo bir dağıtım aygıtı olmaktan çıkarılıp iletişim aygıtına dönüştürülmelidir. Radyo; kamu hayatının düşünülebilecek en mükemmel iletişim aygıtı, muazzam bir yönlendirme sistemi olabilir. Olabilir ancak sadece yaymakla yetinmeyip almayı da becerebilirse, yani dinleyici sadece dinleyen değil konuşan haline getirilebilir, onu izole etmek yerine ilişkiye geçilebilirse” (Brecht, 1932/2012, s. 18). Brecht’in teknolojik araçlara yönelik ilgisi sadece radyo ile sınırlı değildir. Brecht, seyircilerin aktifleşmesi fikri çerçevesinde seyircilerin oyuna yabancılaşarak ona belirli bir mesafeden bakmaları için oyun sahnelenirken her sahnenin başında o sahnede neler olup bittiğini projektör benzeri döneme özgü bir cihazla yansıtmış, olmuş bitmiş olanı yazılı olarak seyircilere önceden göstermiş ve böylece seyircinin katharsis yaşamasını, illüzyona/ yanılsamaya kapılmasını engellemeye çalışmıştır. Brecht’in bu uygulamadaki amacı, zaten sahnenin başında neler olup biteceğini bilen seyircinin sahneyi merak etmesinin önüne geçmek, böylece seyircinin oyuna yabancılaşarak eleştirel bir gözle bakmasını sağlamaktır. Görüldüğü üzere Brecht bu uygulaması ile de teknik bir araç olan projektöre, yansı cihazına ilerici bir işlev yüklemiştir. Bununla birlikte Brecht tiyatrosunda ışık kullanımının da benzer şekilde “yabancılaştırma” amacına hizmet ettiği iddia edilebilir (Brecht, 2011).

Görüntünün kapitalist endüstrileşme sürecinin etkisine girmesi ve özellikle teknolojik bir aygıt olan televizyon; Postman (1994), Sanders (1999) gibi yazarların başlıca eleştiri noktası olmuştur. Onlar McLuhan'ın (Akt. Uysal ve Yıldız, 2007) televizyonun ve diğer kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının toplumu eşitleyebileceği, insanları ortaklaştıracağı, yazılı kültürün ortadan kalkması sonucunda insanların özgürleşeceği, TV ve kitle iletişim araçlarının dünyayı olanaklarından aynı oranlarda yararlanan küresel bir köye dönüştüreceği, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sonucunda bireyin dünya ile ilişkisinin kolektif bir nitelik kazanacağı yönlü iyimser tezlerinin karşısında durmuş, TV'nin kamusal alanı ve insanların düşünme sürecini yok edeceğini iddia etmişlerdir. Postman (1994) TV'nin yaygınlaşması sonucunda haz ve eğlence ile denetim altına alma biçiminde tezahür eden Huxley'in distopik dünyasında yaşadığımızı iddia etmiş; TV sonrasındaki dünyada politika, din, haber, eğitim ve ticaret gibi alanların gösteri dünyasının uzantılarına dönüştüğünü söylemiştir. Postman'a (1994) göre kamusal söylemin kendisi bir gösteri sanatına dönüşmüştür. TV; okuma yazma kültürüne saldırmış, TV'nin yarattığı epistemoloji ile anlamsızlık egemen olmuş, TV'lerden sıkça duyulan "ve şimdi" repliğinin arkasından gelen yeni görüntüler, haberlerin arasına yerleştirilen reklamlar haberler ile ilgili duygu ve düşüncelerin oluşmasını ya engellemiş ya da bunların çok kısa süreli olmasına neden olmuştur. Postman'ın (1994) hakikatin TV dünyası ile yitimine ilişkin söyledikleriyle paralel biçimde Keyes (2017) de gösteri dünyasının hakikati ortadan kaldırdığını iddia etmiş, ancak Keyes (2017) bu dünyayı internet ve sosyal medyanın genişlemesiyle daha da büyüyen bir evren olarak ele almıştır. Keyes'e (2017) göre bu post-truth çağda insan ve hakikat arasında sanal bir düzlem oluşmuş, entelektüel birikim ve rasyonel veriler bulanıklaşmış, kişisel görüşlerle, duygularla üretilen ve yayılan kurgusal gerçeklikler öne çıkmıştır. Post-truth çağda geniş kitleler haber üreten ve tüketen kaynaklara dönüşmüş, doğruluğu teyit edilmeyen, zaten buna da ihtiyaç duyulmayan bilgiler kitleler tarafından dolaşıma sokulmuş, bu da rasyonel ve analitik düşünme yeteneğinin azalmasına, toplumun kolayca yönetilebilen ve yönlendirilebilen bir kitleye dönüşmesine yol açmıştır. Post-truth çağda etik ilkeler de değişmiş, yalan söyleme ve yalanları görmezden gelme alternatif etik ilkeler haline gelmiştir.

Gelişen ve ilerleyen kitle iletişim araçlarının toplumsal yaşamdaki etkilerini analiz ederken analizlerine internet ve sosyal medyayı dâhil eden Wayne (2015), süreci neoliberal zamanlarda oluşan yeni emek biçimleri ve bilişsel emek-dijital emek üzerinden de analiz etmiş ama sürece bütünüyle olumsuz bakmamıştır. O, internetin sağladığı olanaklarla internet kooperatifi gibi kamusal alanların yeniden kurulabileceğini/kurulduğunu söylemiş, bilişim

sistemleri üzerinde oluşan tekelin özgür yazılımlar ve özgür indirme, açık paylaşım platformlarıyla ortadan kaldırılabilceğini/kaldırıldığını belirtmiş, eskiden videonun ve bugün internetin kamusal alandaki anlam mücadelelerini, iletişimi genişlettiğini, güçlendirdiğini ve tekrar biçimlendirdiğini iddia etmiştir. Wayne (2015) iletişim güçlerinin gelişiminin üretim araçlarının özel mülkiyeti ile çatışan sonuçlar doğurduğunu belirtmiş; Huws (2018), Savul (2018), Hardt ve Negri (2019a), Castells (2007) ise internet ve ağ teknolojilerini; ağ örgütlenmeleri, açık kaynak yazılımların çoğaltılması, merkezsiz bir araya gelişler, heterarşik mücadele biçimleri, toplumsal mücadeleleri engelleyen ve bilgiyi meta olarak depolayan ağlara karşı hackerlik, siber aktivizm gibi sunduğu politik olanaklar açısından değerlendirmişlerdir.

Teknolojinin Üretim Süreçlerindeki Niteliği ve Etkileri

Teknolojinin üretim süreçlerindeki kullanımı emeğin niteliğini ve çalışma biçimlerini değiştirmekle kalmamış insanın dünyayı algılama, yorumlama biçimini de değiştirmiştir. Çünkü üretim biçimleri sadece üretim biçimleri değildir, onlar üretim ilişkilerini ve dolayısıyla sosyoekonomik yapıyı da belirleyen unsurlardır (Marx, 1979). Aksoy (2017a), teknolojinin kendi başına mutlak bir anlamından ziyade toplumsal kurumların ve üretim ilişkilerinin tarihsel konumu ile ele alınması gerektiğini belirtmiş ve bu anlamda teknik gelişmeyi diyalektik bir perspektif ile görmeyi sağlayan görüşlerin teknoloji analizi için önemli bir temel oluşturduğunu ifade etmiştir. Bu konuda teknolojiye bağlı üretim biçimlerinden hareketle Apple (1988) da teknolojik gelişmelerin/değişimlerin özerk süreçler olarak değerlendirilmemeleri gerektiğini, onların toplumsal yaşamdan, amaçlardan, ekonomik ve siyasal yapıdan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceklerini iddia etmiştir.

Teknik aletlerin kullanımı eski çağlara dek götürülebilir ancak üretim biçimlerindeki esas değişim makinelerin kullanımı ile ortaya çıkmıştır (Marx, 1979). Makineleşmenin, sanayileşmenin sonrasında yeni bir sınıf, işçi sınıfı ortaya çıkmış, ekonomik alanda artı değer, değişim değeri, meta fetişizmi gibi üretim süreçleriyle ilgili yeni kavramlar tartışılmaya başlanmış, bu süreçte sömürü biçimleri de değişmiş ve radikalleşmiş, üretim süreçlerinde belirleyici bir rol oynayan yabancılaşma kilit bir kavram olarak literatüre dâhil olmuştur (Marx, 1979).

Sennett'e (2019) göre teknik gelişim süreçlerinin bir aşaması olan makineleşme ile zanaatkârlıktan işçiliğe geçen çalışanlar üretim süreci üzerindeki egemenliklerini kaybetmiş, yabancılaşmışlardır. Zanaatkârlıktan uzaklaşma işçinin yaratıcı emeğinin ortadan kalkmasına, düşünme evreninin

daralmasına, kol ve zihin emeğinin bölünmesine ve ikisi arasındaki koordinasyonun kaybolmasına yol açmıştır (Sennett, 2019). Sennett (2019) zanaatkârlığın niteliklerini anlattığı aynı çalışmasında zanaatkârlığın biçim verici bir faaliyet olduğunu söylemiş, insan ve toplum arasındaki ilişkilerin maddi ürünlerin yapılması sürecinde geliştiğini, bu sürecin de insanın her bakımdan gelişimini mümkün hale getirdiğini iddia etmiştir. Sennett'e (2019) göre kapitalizm ile üreticinin yaratıcı emeği devreden çıkmış, makine ile üretime başlayan üreticinin sorunları çözme becerisi, toplumla kurduğu açık ilişki, becerilerini inşa etme ve geliştirme süreci yok olmuştur. Bu sürece çalışma yaşamında daha sonra Fordizm eşlik etmiş, her işçi işin sadece bir parçasını yapmış, görevi yerine getirme süreci zaman ve hareket ile incelenerek ölçülmüş⁴, elde edilen üründe de nitelikten ziyade niceliğe bakılmıştır. Sennett'e (2019) göre bu durum usta-çırak ilişkisinin olduğu, hataları ortadan kaldırmak üzere tekrarların yapıldığı ve bir nesne üzerinden her seferinde yeniden öğrenilen süreçleri de ortadan kaldırmıştır. Makineleşmeye eşlik eden kapitalist aşamaya bilgisayarların iş yaşamında kullanıldığı bir süreç, onu da internet/ağ teknolojilerinin kullanıldığı bilgi toplumu, enformasyon toplumu, dijital toplum, endüstriyel-enformatik toplum vb. adlandırmaların yapıldığı neoliberal dönem izlemiştir. Bu yapılanmada emek tanımlamalarına bilişsel emek/ soyut emek/ gayri maddi emek (Aksoy, 2020; Savul, 2018; Huws, 2018) olarak adlandırılan yeni bir emek türü de dâhil olmuştur.

Savaş (1986) konuya ülkeler arasında teknolojik seviye farklılıkları açısından da yaklaşmış, az gelişmişlikten kurtulma yolunda teknolojinin önemine vurgular yapıldığını ancak teknolojik değişimlerin sadece üretim tekniğindeki değişimlerden ibaret olmadığını belirtmiştir. Savaş (1986) teknolojinin üretim alanında kullanımının emek yoğunluklu ve kapital yoğunluklu üretim farklılıklarını da beraberinde getirdiğini ve bu durumun kapital yoğunluklu alanlarda teknolojik veya yapısal işsizlik adı verilen sonuçlar doğurduğunu ifade etmiştir. Savaş'ın (1986) dikkat çektiği bir diğer önemli nokta ise teknoloji seviyesidir. Ülkeler arasında icat ve yenilik seviyesi farklılıklarının olması, hatta icat yapılabilirse dahi onu üretecek ekonomik bir yapılanmanın olmaması, bilim ve teknolojinin ülkeler arasındaki geçişini zorlaştıran patent hakları, teknolojinin satın alınması halinde dahi teknolojiyi kullanabilmek için eğitim olanaklarının olmaması ülkeler arasında teknoloji açığına yol açmış ve bu da ülkeler arasındaki eşitsizlikleri beslemiştir.

Hardt ve Negri (2001) teknolojiye ilişkin güncel değerlendirmeler yapan diğer iki önemli isimdir. Hardt ve Negri (2001) enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üretim süreçlerinde asli bir rol oynadığını söylemiş, dönüşümü

Fordizm'den Toyotizm'e geçiş olarak okumuştur. Hardt ve Negri'ye (2001) göre Fordist model, üretim ve tüketim arasında sağır bir ilişki kurmuşken Toyotizm bu sağırlığı enformasyon ve iletişim teknolojileri ile aşmaya çalışmıştır. Bu iki model arasındaki yapısal değişim metaların üretimi ve tüketimi arasındaki iletişim sistemiyle, yani fabrika ve piyasa arasındaki enformasyon akışıyla ilgilidir. Toyotizm ile üretim planlamalarının piyasa ile sürekli ve doğrudan iletişime girmesi sağlanmış, metalar mevcut piyasaların taleplerine bağlı olarak üretilmiştir. Bu endüstriyel bağlam iletişim ve enformasyonun üretim sürecinde merkezi rol oynamasını beraberinde getirmiş, enformatikleşmiş iletişimsel süreçte iletişim ve ağ sistemleri merkezi bir konumda yer almıştır (Hardt ve Negri, 2001). Savul'a (2018) göre de bu model postfordist/Toyotist modeldir, bu model bilgi ve iletişimin üretim süreçlerinde kullanılması anlamına gelmektedir. Bu süreçte üretim bandının yerini üretim ağı almış, üretim mekândan bağımsızlaşmış, bu durum da fabrikaların ve fabrika kentlerinin boşalmasına neden olmuştur. Bilgi ve iletişim teknolojileri ile üretimin, tüketimin, iletişimin ve denetimin etkin bir şekilde yapılabilmesi buna imkân tanımıştır (Hardt ve Negri, 2001). Savul'a (2017) göre, maddi ve gayri maddi emek süreçlerini⁵ barındıran bir üretim alanı olan bilgi ve iletişim teknolojileri sektörünün gelişimi teknolojik ve teknik gelişimle iç içe geçen bir seyir izlemiş, bu sektör bilgisayarlar, tabletler ve akıllı telefonlar vasıtasıyla sermaye birikimine katkı sağlayan bağımsız bir sektör olma özelliğini korumakla birlikte tıptan askeri faaliyetlere, otomotiv sanayinden eğlenceye kadar birçok sektörün de omurgasını oluşturmuştur. Huws (2018) ise değerlendirmelerini ilk olarak neoliberalizmin krizi ve onun bu krizi aşmak için teknolojiyi yeni metalar üretmesi üzerinden okuyarak teknolojinin neoliberal ekonomideki bir başka yönüne dikkat çekmiştir. Gündelik yaşamı sürdürmek için yeni teknolojik aygıtlara bağımlı hale gelen insanlar, daha fazla donanım ve yazılım, cep telefonları, tabletler vb. almak ve bunları sürekli olarak yenilemek zorunda kalmışlardır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişim ile örneğin biyoloji bilimi genetiği değiştirilen metalar üreterek, sosyal ilişkiler dijital platformların hâkimiyetine girerek, kültür ve sanat paralı yayın sitelerine dâhil olarak metalaşmış, dolayısıyla bilgi ve iletişim teknolojileri sektörü daha önce içerilmeyen alanların içerilmesi ile yeni bir evreye geçmiştir. Bu alanın doğal sonuçlarından biri de bu alandaki maddi emeğe gayri maddi emeğin eklenmesidir. Çünkü bilgi ve iletişim teknolojilerinin yazılımı ve donanımı içeren altyapısı düşünüldüğünde burada gerekli hammaddeyi çıkaran maden işçisine, markaları üreten fabrika işçisine, bunları taşıyan dağıtım emekçilerine, ulaşım işçilerine, yazılım mühendislerine, müşteri temsilcilerine, ağ sistemini kuran elektrik şebekelerinin tüm emekçilerine ve yazılım mühendislerine dek uzanan geniş bir emek alanı söz konusudur ve bu

alan kuşkusuz maddi üretimlerin yapıldığı emek alanını ve maddi üretimlerin olmadığı gayri maddi emek alanını da içermektedir.

Teknolojinin neoliberal politikaların bir parçası olarak üretimde kullanılmasının sonuçlarından biri de onun çalışma yaşamı üzerindeki etkileridir. Huws'a (2018) göre bu süreçle beraber çalışma süreleri uzamış ve esnekleşmiş, istihdam istikrarsızlaşmış, çalışanların hız ve tempoları artmış, çalışanlar üzerinde kontrol mekanizmaları geliştirilmiş, çalışanlar nezdinde vasıfsızlaşma⁶ ve güçsüzleşme yaşanmış, yaratıcı emek devreden çıkmış ve formalleşme başlamıştır. Formalleşmeyi standartlaşma izlemiş, bu standartlaştırma süreci sertifikalarla, ulusal/ uluslararası standart tekelleriyle yürütülmüş ve standartların oluşturulması baskısı ile çalışanlar üzerinde yeni bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Ayrıca müşteri memnuniyetini sağlama baskısı, duygusal emek⁷ sömürsünü, yani "çalışanların çalışma sırasında duygularını kontrol etmek ya da düzenlemek için gösterdikleri çabayı" (Aksoy, 2017b, s.84) arttırmış, piyasaların kontrolünde performans kriterleri oluşturulmuş ve bu kriterlere bağılı olarak performansa dayalı ücretlendirme yaygınlaşmıştır.

Konunun ekonomi ile ilgili diğer bir can alıcı yönü ise bilgi/enformasyon toplumuna geçiş ile birlikte Wayne'nin (2015) sorduğu sorudur: İnsanlar kendi emek güçlerini satmak ve dolayısıyla pratikte bir bütün olarak üretim araçları üzerindeki denetimi sermayeye bırakmak zorunda kalırken aynı zamanda kendi emekleri üzerinde de bir miktar gerçek ama sınırlı ve değışken bir biçimde denetim sahibi olmaya devam ettiklerinde ne olur? Aynı soruyu Hardt ve Negri (2019b) de sormuş ve ancak bir adım daha ileri giderek bilişim sektöründe bilginin üreticinin elinde toplandığını iddia etmiş, bu yeni üretici sınıfın sisteme karşı mücadelede güçlendiğini belirterek yeni bir tartışma başlatmışlardır. Bilişim emekçilerinin de içinde olduğu ağ örgütlenmeleri ve ağ örgütlenmelerinin merkezsiz, heterarşik, rizomatik ve otonom yapısı Hardt ve Negri'ye (2019b) göre neoliberal imparatorluğa karşı mücadele için önemli olanaklar sunmaktadır.

Görüldüğü gibi teknolojinin kapitalist ve neoliberal politikaların bir parçası olarak üretim alanında kullanımının ve yaygınlaşmasının sonuçları istihdam biçimlerinden üretim ilişkilerine, emek tanımlamalarından yeni denetim mekanizmalarına dek geniş bir alana yayılmış durumdadır. Bu durum birçok tartışmayı beslemiş, prekarya, sibertarya gibi yeni sınıflardan söz edilmeye başlanmış, diğer taraftan beyaz ve mavi yakalıların, hizmet sektörü çalışanlarının, bilişim teknolojileri ile hemhal olan kamu çalışanlarının yaşam

koşullarına, üretim ilişkilerindeki konumlarına, mücadele etme yöntemlerine ve emek sınıflandırmalarına dair yeni görüşlerin de ortaya çıkması sonuçlarına yol açmıştır. Kapitalist ve neoliberal politikaların bir parçası olarak yaşamlarımıza giren bilişim teknolojileri ve genel olarak teknoloji kamusal alana, çalışma hayatına dâhil olurken bu süreçten doğaldır ki kamusal alanın bir parçası olan pedagoji de etkilenmiş, dolayısıyla teknoloji ve onun etkilerine dair tartışmalar pedagoji alanında da yapılmıştır/yapılmaktadır.

Teknolojinin Pedagojik Alandaki Niteliği ve Etkileri

Teknolojinin ya da teknik aletlerin eğitimde kullanılması ve bu aletlerin niteliğinin tahta, kalem gibi basit ders araç ve gereçlerinden TV'ye, günümüzde bilgisayar ve ağ teknolojilerine dek uzanan bir değişim göstermesi sadece öğretme-öğrenme süreçlerini etkilememiş, bu durum üretim ve öğretim süreçlerindeki farklılaşmalarla paralel bir biçimde öğretmenlerin ve öğrencilerin yaşamında da bir dizi değişikliğe yol açmıştır (Aksoy, 2005). Teknolojinin otonom bir yapı/olgu olarak değerlendirilemeyeceğini söyleyen Apple (1988) teknolojinin eğitimde kullanımını eleştirel bağlamda ele alan ilk eğitim bilimcilerdendir. Apple, eğitim alanında teknoloji kullanımının ilk olarak kâr amaçlı bir TV ağı olan Channel One'ın ABD'de okullara girmesi ile gerçekleştiğini ifade etmektedir (Apple, 2004). Apple (2004) öğrenciler için ücretsiz haber yayını sunmak üzere okullara giren Channel One'ın, teçhizat kurulumu karşılığında okullara öğrencilerinin her gün Channel One izleyeceğini garanti eden bir sözleşme imzalandığını, öğrencilerin bu kanalda haber yayınları ile birlikte fastfood, spor giyim ve diğer şirketlerin reklamlarını da izlemek zorunda kaldıklarını ifade etmiş, ayrıca bu uygulamada okullara kurulan teknik donanım sebebiyle sadece Channel One'ın izlenebildiğini ekleyerek teknolojik bir araç olan TV'nin okullara girmesi sürecinde denetim/kontrol mekanizmalarının ve piyasalaşma sürecinin birlikteliğinin altını çizmiştir.

Apple, *Teachers and Texts* (1988) başlıklı çalışmasında konuyu daha detaylı olarak ancak bu kez bilgisayarların ve internetin okullara girmesi ve öğrenme süreçlerindeki kullanımları üzerinden ele almış, bu sürecin öğretmenler ve öğrenciler üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir. Apple'ın değerlendirmeleri kuşkusuz ki daha eski bir tarihe aittir ancak teknoloji vasıtasıyla derinleşen eşitsizliklerin daha eski bir dönemden itibaren var olduğunu göstermesi açısından da oldukça çarpıcıdır. Apple (1988) şirketlerin ekonomik ve ideolojik baskılarıyla okullara giren bilgisayar ve internet teknolojilerinin etkililik, yüksek verimlilik, iş yeteneği, üretim ve üretim standartları gibi söylemlerle demokratik bir müfredat oluşturma ihtiyacını geri plana ittiğini, diğer

tarafından öğretmenlerin özerkliğini ortadan kaldırdığını, çalışma koşullarını esnekleştirdiğini, öğrenciler arasındaki sınıfsal, cinsiyet temelli ve etnik eşitsizlikleri görmezden gelerek onları yeniden ürettiğini söylemiştir. ABD’de bilgisayar ve internet teknolojilerinin neoliberal politikaların bir parçası olarak okullara girmesiyle eşitsizliklerin arttığını belirten Apple, varlıklı ailelerin çocuklarının gittiği okullarla siyah ve yoksul ailelerin çocuklarının gittiği okullardaki bilgisayar sayılarının ve internete erişim olanaklarının varlıklı aileler lehine sonuçlar doğurduğunu ifade etmiş, ayrıca varlıklı ailelerin çocuklarının evlerinde olan, bu çocukların zaten kullanmayı bildikleri bilgisayarlar, varlıklı olmaları nedeniyle kolaylıkla ulaşabildikleri yazılım ve donanım destekleri, satın aldıkları hafta sonu/ tatil yazılım ve donanım kampları ile yoksul ve siyah çocukların önünde olduklarını eklemiştir. Çünkü Apple’a (1988) göre dezavantajlı gruplar yazılım ve donanım desteklerinin olduğu okullar ile bilgisayar ve internet teknolojileri vasıtasıyla oluşan marketleşme sürecinin zaten dışında kalmış durumdadırlar. Öyle ki varlıklı aileler sürekli güncellenen yazılımları çocukları için satın alırken, dezavantajlı çocuklar -eğer erişebiliyorlarsa- basit donanım ve yazılımlarla yetinmek zorunda kalmışlardır/ kalmaktadırlar. Apple’ın (1988) dikkat çektiği diğer bir önemli nokta ise bilgisayar ve ağ teknolojilerinin okullarda kullanılmasının yaygınlaşması ile orta sınıfın da bu piyasalaşma/marketleşme sürecinin içine çekilebilmesidir.

Apple (1988), anılan çalışmasında yapılan araştırmalardan da söz etmiş ve ABD’de beyaz çocukların siyah çocuklara göre bilgisayar kullanma oranlarının dört kat daha fazla olduğunu, kız öğrencilerin bilgisayar kullanma becerileri konusunda erkek öğrencilere göre daha geride kaldıklarını, bilgisayar kullanabilen her üç öğrenciden ikisinin erkek olduğunu, ayrıca yoksul öğrencilerin gittiği okullarda bu öğrencilere bilgisayar ile sadece basit matematiksel işlemlerin öğretildiğini, varlıklı öğrencilerin gittiği okullarda ise bilgisayar ile daha üst, karmaşık, yazılımlara dair işlemlerin öğretildiğini belirtmiştir. Apple (1988) bilgisayar ve internet kullanımının okullarda yaygınlaşmasının öğretmenler üzerinde yarattığı etkilerden de söz etmiş, bilgisayar ve internet kullanımının öğretmenleri sürekli olarak yazılımları ve donanımları yenilemek, satın almak zorunda bıraktığını, dolayısıyla öğretmenlerin de bu marketleşme sürecinin birer parçası olduklarını eklemiştir. Yazılımları ve donanımları yenileme zorunluluğu öğretmenler için bir baskı ve kontrol aracına dönüşmüş, teknolojiyi kullanma, yazılımları edinme ve onlara hâkim olma çabası, öğretmenler arasındaki rekabeti de arttırmıştır. Standart yazılımlar ve donanımlar, öğretimde öğretmenlerin kullanmak zorunda kaldığı hazır, paket programlar, öğretmenlerin vasıfsızlaşmasına ve güçsüzleşmesine

yol açmıştır. Çünkü daha önce tüm öğretim süreçlerini kontrol altında tutan, anlatım içeriklerini belirleyen öğretmenler bu süreçte dışarıdan verilen bilgisayar destekli paket öğretim programlarını hem merkezi sınavların hem de yönetim baskısı ile uygulamak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle öğretmenler yabancılaşma yaşamış, kendilerine dışarıdan verilen yazılımları kullanmak, standartlaştırılmış müfredatı uygulamak zorunda kalarak kendi emekleri üzerindeki kontrolü, iradeyi kaybederek proleterleşmişlerdir. Bu proleterleşme süreci ile beraber öğretmenlerin iş yükleri artmış, maaşları düşmüştür. Apple (1988) öğretmenlerin, öğrenme ortamlarında bilgisayar ve internet teknolojilerini, hazır programları kullanmadan önce çok daha fazla bilgiye ve yeteneğe sahip olduklarını söyleyerek burada yaratıcı emeğin de zamanla körelmiş olduğunun altını çizmiştir.

Aksoy ve diğerleri (2013) de teknoloji kullanımının okullara verimlilik, sınav başarısı, rekabet, maliyet, hız, kalite, esneklik, kârlılık, özelleştirme, piyasalaştırma, ticarileştirme, standartlaştırma, toplam kalite yönetimi gibi kavramlarla birlikte girdiğini söylemiş; neoliberal politikaların bir uzantısı olarak okullara giren teknolojinin çalışma yaşamında, öğrenme süreçlerinde ve öğretmenlik mesleğinde yarattığı/yaratacağı dönüşümlere dikkat çekmişlerdir. Aksoy ve diğerleri (2013) de Apple gibi öğretmenlerin yaşadığı yabancılaşma ve buna paralel olarak teknisyenleşme, proleterleşme sürecinin altını çizmiş, insan yapımı araç gereçlerin kullanıldığı bir süreç olan eğitim sürecinde teknolojinin dışarıdan dayatılmasının/getirilmesinin öğretmenlerin yabancılaşma sürecine girmelerine neden olduğunu eklemişlerdir. Aksoy ve diğerleri (2013), aynı çalışmalarında teknolojinin okullarda kullanımının yarattığı dijital bölünmeye ve artık sanallaşan uzamdaki eşitsizliklere de dikkat çekmişlerdir. Bu süreçte uzam yerel olandan sanala geçmiş ve sanal alanda yer bulamayanlar görünmezleşmiştir. Yani internet erişimine, uygun donanımlara ve yazılımlara sahip olmayanlar, bunları satın almamış/alamamış olanlar bu yeni uzamdan dışlanmışlardır. Erişim sınırlıkları dijital bölünmeye yol açmış, bu eşitsizlikler bireylerden ülkelere doğru genişlemiştir. Bu eşitsizliklerin dağılımında ise toplumsal cinsiyet, sosyoekonomik yapı, etnik/mezhepsel/kültürel kimlikler belirleyici olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak okullaşamayan çocuklarla birlikte eğitime erişebilenlerin gittikleri okullarda teknolojinin, bilgisayar ve internetin temel değişken haline gelmesi dijital eşitsizlik adı verilebilecek yeni bir eşitsizlik kategorisine yol açmıştır (Aksoy vd. 2013; Uysal ve Yıldız, 2007). Dijital eşitsizlik pandemi sürecinde daha da görünür olmuş, örneğin Türkiye’de pandemi sürecinde internet ve bilgisayar teknolojilerine sahip olmayan ailelerin çocukları ve üniversite öğrencileri eğitime erişim sağlayamamıştır. Kısıtlı imkânlarla uzaktan

eğitime erişim sağlayabilen, ailenin ortak cep telefonunu kullanan çocuklar bu süreçte internet erişimi, uygun zaman ve mekân olmayışı gibi nedenlerle eğitim haklarından mahrum kalmıştır. Eğitim Bilişim Ağı (EBA) üzerinden yürütölen derslere katılım, birçok okulda %15-20 dolaylarında kalmıştır. Öğrencilerin dersleri izlemek için gerekli teknolojik donanım ve internetten yoksun olmaları eğsizliklere yol açmış, anayasal bir hak olan eğitim hakkı kullanılamaz hale gelmiştir (Eğitim Sen, 2020). EBA TV aracılığıyla üretilen ders içerikleri ise yeterli olmadığı gibi aynı zamanda pedagojik olmayan niteliklerle (ıdam sahnesi, ilahi dinletme vb.) sunulmuştur (EBA TV’de İlahi Dinletisi ve İdam Sahneleri Tepki Çekti, 23 Mart 2020).

Teknolojinin bir araç olmaktan ziyade içerik/müfredat haline gelmesi ile ne öğreteceğiz sorusunun yerini hangi araçlarla ve nasıl öğreteceğiz sorusu almış, bu indirgeme okulların öznelerini değiştirmiş, teknolojiyi okulun temel öznesi haline getirmiş, bu durum da okullara dair değerlendirmelerde okulun teknik donanımına bakılmasına, öğretmenlerin değerlendirilmeleri sürecinde de öğretmenin teknolojiyi kullanıp kullanmadığına, ne oranda kullandığına bakılmasına yol açmıştır (Aksoy vd. 2013). Aksoy ve diğerlerinin (2013) dikkat çektikleri bir diğer nokta ise Sennett’e (2011) atıfla ifade ettikleri “işin okunaksızlaşması”dır. İşin okunaksızlaşması, öğretmenlerin üretim sürecinin dışına itilmeleri, yabancılaşmaları ile gerçekleşmiştir. Öğretmenler dışarıdan dayatılan teknolojiler ile bütün bir iş sürecinin okuyucusu olmaktan uzaklaşmışlardır. Aksoy ve diğerleri (2013) teknolojinin okullarda mevcut haliyle kullanılmasının bir sonucu olarak öğretmen ve öğrencilerin standartlaştırılmış hazır bilgilerle olayların sosyoekonomik boyutlarını anlama sürecinin dışına itildiklerini eklemişler, işin okunaksızlaşması ve standart/teknik bilgilerin öğretilmesi arasında açık bir ilişki kurmuşlardır. Huws (2018) da teknolojinin okullarda kullanılması sonrasında yaşanan teknikleşme ile standartlaşma sürecinin başka bir yönüne dikkat çekmiş, bu süreçte örtük bilgilerin daha iyi kodlandığını ve Yeni Sağ ideolojisi ile çıktı ölçütlerinde uzlaşıldığını ifade etmiştir. Soruna akademisyenlerin bilgi üretme ve çalışma koşulları açısından da yaklaşan Huws’a (2018) göre bu süreçte akademisyenlerin de iş yoğunluğu artmış, uluslararası tekellere dönüşen makale/yayın sitelerine yayın yükleme zorunluluğu ile akademisyenler yayınların sosyal, bilimsel yararından ziyade niceliğine odaklanmak zorunda kalmış ve diğer akademisyenlerle dayanışma ilişkileri rekabet ilişkilerine dönüşmüştür. Huws’a (2018) göre bu sürecin akademisyenler üzerindeki diğer etkileri ise iletişimsizlik, unutkanlık, akademisyenlerin kendi yaşamlarına, ailelerine, sosyal ilişkilerine ve düşünmeyi gerektiren yaratıcı üretimlere zaman ayıramamalarıdır.

Teknolojinin okullarda neoliberal politikaların birer parçası olarak kullanımı görüldüğü üzere bir dizi ve çoğaltılabilecek olumsuzluğu beraberinde getirmektedir. Bu yaygınlaşmanın diğer olumsuz sonuçlarından biri de okullardaki servis sağlayıcılarının uygun görmedikleri sitelere kullanıcıların ulaşmalarını engellemeleriyle kullanmak zorunda kalınan yazılımlar nedeniyle kullanıcıların izlenebilmesi, aynı zamanda programlar, internet siteleri/bloglar ve tarayıcılarla⁸ ticarileşme/piyasalaşma/marketleşme sürecinin içine çekilmeleridir.

Bugün Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda uzaktan eğitim uygulamaları sona ermiştir ancak teknoloji okullarda önemli bir yer tutmaya devam etmektedir. Bunun bir parçası da akıllı tahtalardır. Bugün akıllı tahtalarda Bakanlık tarafından uygun görülmeyen sitelere girilememektedir. Girilen sitelerde ise akıllı tahtalara reklam engelleyici herhangi bir program yüklenmediği için öğrenciler ticari kuruluşların reklamlarına maruz kalmaktadır. Bilgisayar teknolojileri derslerinde ve mesleki-teknik liselerdeki Bilişim bölümlerinde kullanılan yazılımların ticari lisansa sahip olması, okulları büyük ticari şirketlere bağımlı hale getirdiği gibi öğrencileri ve öğretmenleri de ticari şirketlerin bugün ve gelecekteki müşterileri kılmaktadır. Tüm bunlara ek olarak bugün kâr amacı güden yapay zekâ teknolojilerinin gelişiminin kamusal eğitimin özelleştirilmesini hızlandırdığına, kamusal ve eleştirel demokratik eğitim uygulamalarının aşınmasını büyük ölçüde beslediğine (Saltman, 2023) dair görüşler de teknoloji ve eğitim bağlamında hem eleştirel eğitimcilerin hem de eğitimde demokratik değerleri, kamusalı savunan eğitim örgütlerinin üzerinde durmaları gereken yeni bir başlık olarak görülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Teknolojinin gündelik hayatımızda yeri ve yaygın kullanımı farklı etkileri ve sonuçlarıyla bugüne dek konu ile ilgili çalışma yapan isimlerce felsefe, sosyoloji, psikoloji, estetik, ekonomi, pedagoji, iletişim ve diğer alanlarda ele alınmıştır. Bu yazıda yer verilen alanlar ve isimler dışında konu ile ilgili olarak farklı isimlerce farklı çalışmaların yapıldığı basit bir araştırma sonrasında ortaya çıkarılabilir. Alanla ilgili çalışmaların yaygınlığının sebebinin ise teknolojinin hemen her alanda kullanılması ve sürekli gelişen, dinamik bir yapıya sahip olması olduğu iddia edilebilir. Çok kısa bir zaman dilimi içinde yapay zekâ ve ChatGPT konularının tartışılıyor olması, bilim dergilerinden edebiyat dergilerine dek konu ile ilgili dosyaların hazırlanması da bu hızın göstergelerinden biridir.

Bu çalışmada temel bir çalışma olması nedeniyle Heidegger'in *Teknik ve Dönüş* adlı çalışması dışında eleştirel çalışmalara yer verilmiş, teknolojinin kapitalist ve sonra da neoliberal politikaların bir parçası olarak kullanımının ve yaygınlaşmasının gündelik yaşamımızdaki, üretim ilişkilerindeki ve pedagojideki etkilerine eleştirel bir biçimde yer verilmeye çalışılmıştır. Çalışmada olumsuz sonuçların öne çıkması ise teknoloji ile ilgili kötümser bir bakış açısına sahip olmakla değil teknolojinin hayatımızda kapitalist ve neoliberal süreçlerin bir parçası olarak yer alması nedeniyle. Bu olumsuz sonuçların ortadan kaldırılması ise başka bir teknoloji ile mümkündür. Bu da ancak teknolojinin neoliberal politikaların parçası olmaktan çıkarılması, teknolojinin başka bir dünya mücadelesinin ve dolayısıyla da başka bir eğitim, demokratik eğitim mücadelesinin parçası kılınması ile olanaklıdır. Bu yazıda bu sebeple son olarak alan başlıklarından hareketle aşağıdaki önerilere yer verilmiştir:

Teknoloji kullanımını antikapitalist mücadelelerin, ezilenlerin mücadelesinin bir parçası haline getirilmelidir. Bu mücadeleler, teknolojinin doğa ile uyumunu ve teknolojinin insanların yararı için kullanılmasını mutlaka içermelidir.

Teknolojinin kontrol mekanizmalarının bir aracı olarak kullanılmasının önüne geçilmelidir. Kontrol mekanizmalarının bir parçası olan ağ sistemleri reddedilmeli, açık kaynaklı, kamu lisanslı, özgür yazılımların kullanılması yaygınlaştırılmalıdır. Açık kaynaklı, kamu lisanslı, özgür yazılımların kullanımı ile donanım ve yazılım tekellerine karşı kamudan yana ağ örgütlenmeleri kurulmalıdır.

Üretim sürecindeki değişimler sonrasında oluşan yeni istihdam biçimlerine, sınıflandırmalarına dâhil olan çalışanlarla ortak bir örgütlenme sağlanmalıdır.

Teknolojinin insan üzerindeki olumsuz etkilerinin (işin okunaksızlaşması, standartlaşma, düşüncenin teknikleşmesi, vasıfsızlaşma; umutsuzluk, sevgisizlik, iletişimsizlik vb.) ortadan kaldırılması için teknoloji kullanımında kamu yararı dikkate alınmalıdır.

Okullarda teknoloji ve ekoloji bağlamında dersler olmalı, bu derslerde teknolojinin insancıl ve doğa ile uyumlu bir biçimde kullanılmasına dair eğitimler verilmelidir.

Özgür yazılımların okullarda kullanımı yaygınlaştırılmalı, bu konuda öğretmenler ve öğretmen örgütleri adımlar atmalıdır.

Öğretmenler ve öğretmen örgütleri teknolojinin okullara neoliberal politikaların bir parçası olarak girdiği gerçeğini dikkate almalı, bu konuda eşitlikçi, demokratik çözüm önerileri geliştirmelidir. Bu örgütler yazılım ve donanımlara ulaşma noktasında yaşanan eşitsizlikleri dikkate almalı, bu konuda mücadele etmelidir.

Teknolojik araçlardan da yardım alınarak işlenen derslerde kullanılan içerikler öğrencilerle birlikte, onların ihtiyaçları temelinde üretilmeli ve merkezi öğretim programlarına itiraz etmelidir. Ayrıca merkezi olarak yararlanılabilecek çok sayıda içerik hazırlanmış olabilir. Esas olan bunların bilinçli olarak seçilmesi ve derslerde kullanımının da eleştirel bilinç yoluyla uygun durumlarda veya dönüştürülerek kullanılmasıdır.

Öğretmenler, teknolojiyi kullanarak işledikleri derslerde diyalogun ve tartışma zemininin ortadan kalkmamasına özen göstermelidir.

Yeni, olası herhangi bir salgın ya da eğitimin uzaktan yapılmasına yol açabilecek durumlara karşı demokrasiden, bilimden yana, kapitalizme ve neoliberalizme karşı mücadele eden öğretmen örgütleri hem içerik üretimi hem de alternatif ağlar için hazırlıklı olmalıdır. Olası bir uzaktan eğitim sürecinde dijital eşitsizlikler nedeniyle eğitime yine erişemeyecek olan öğrencilerin sorunlarının çözümü için ilgili kurumlarla iletişime geçilmeli, bu eşitsizliklerin giderilmesi için gerekli donanımın şimdiden sağlanması için çalışmalar yürütülmelidir.

Yaşamlarımızın birer parçası olan teknolojiyi ve teknolojik araçları reddetmenin bir çözüm olamayacağı görülmeli, örneğin son dönemlerde popüler olan yapay zekâ uygulamaları dâhil diğer tüm teknolojik gelişmeler eleştirel bağlamda mücadele platformlarının çalışmalarına birer araç olarak dâhil edilmelidir.

DİPNOTLAR

- 1 Bu çalışma Ankara Üniversitesi Eğitim Yönetimi Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hasan Hüseyin AKSOY tarafından 2020 yılında yürütülen Eğitim Örgütlenmesi ve Teknoloji adlı dersin ve elbette ki dersin hocasının katkılarıyla oluşturulmuştur. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 Bu tartışmalara günümüzde yapay zekâ tartışmaları da eklenmiştir ancak yapay zekâ başka bir çalışmanın konusu olabileceği için bu çalışmada yer almamıştır.

- 3 Poiesis, Antik Yunan’da tanrısal bir nitelik taşımaktadır ve tanrılara ulaşma yollarından biridir. Aynı durum Orta Çağ için de geçerlidir.
- 4 Taylorist yaklaşım olarak da bilinir ve bu model daha sonra “bilimsel yönetim” ya da bilimsel işletmecilik adı verilen alanın öncüsü olmuştur.
- 5 Emek ve gayri maddi emek kavramları için bkz. Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 63, 70-72. ve Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Maddi Olmayan Emek. (Gayri Maddi Emek). *Eleştirel Pedagoji*, 64, 68-70.
- 6 Vasıfsızlaştırma; işçilerin emek süreçlerindeki örtük bilgilerinin yöneticiler tarafından daha düşük vasıflı ve ucuz işçiler tarafından yapılabilecek, basitleştirilmiş, teknikleştirilmiş, standartlaştırılmış süreçler haline getirilmesidir (Braverman, Akt. Huws, 2018).
- 7 Duygusal emek kavramı için bkz. Aksoy, H. H. (2017b). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Duygusal Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 48, 84.
- 8 Hardt ve Negri (2019b), bir internet tarayıcı olan Google algoritmasının kişilerin yaşam profilini çıkardığını ve kişilere bu yolla reklam mesajları gönderdiğini, onlara siteler önerdiğini belirtmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno, W. T. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Aksoy, H. H. (2003). Eğitim Kurumlarında Teknoloji Kullanımı ve Etkilerine İlişkin Bir Çözümleme. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, (4), 4, 4-23.
- Aksoy, H. H. (2005). Medya ve Bilgisayar Teknolojisinin Eğitimde Kullanımının Etkileri Üzerine Eleştirel Görüşler: Orwell ve Huxley’in Gelecek Tasarımları Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, (3)11, 54-67.
- Aksoy, H. H., Almış, S., Saklan, E, Ulutaş, B. ve Tunacan, S. Eğitimde Teknoloji Kullanımına Dair Eleştirel Bir Değerlendirme. (2013). N. Kurul, T.Öztürk ve İ. Metinnam. (Ed.), *Kamusal Eğitim Yazıları*. (s.107-130) içinde. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Aksoy, H. H. Teknoloji Üzerine Düşünmek. (2017a). H. H. Aksoy. (Ed.), *Teknoloji Üzerine Düşünmek: Yazarlar Seçkisi*. (s.1-10) içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. Yayın No: 226.

Aksoy, H. H. (2017b). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Duygusal Emek. *Eleştirel Pedagoji*, 48, 84.

Aksoy, H. H. (2020). Eleştirel Pedagoji Sözlüğü: Maddi Olmayan Emek. (Gayri Maddi Emek). *Eleştirel Pedagoji*, 64, 68-70.

Apple, W. M. (1988). *Teachers and Texts*. New York and London: Routledge.

Apple, W. M. (2004). *Neoliberalizm ve Eğitim Politikaları Üzerine Eleştirel Yazılar*. (F. Gök, M. Apak, B. Can, D. Çankaya, F. Keser ve H. Ala, Çev.). Ankara: Eğitim Sen Yayınları.

Baker, U. (2015). *Beyin Ekran*. (3. Baskı). (E. Baransel, Der.). İstanbul: Birikim Yayınları.

30

Benjamin, W. (2012). *Pasajlar*. (9. Baskı). (A. Cemal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Brecht, B. (2011). *Epik Tiyatro*. (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı

Brecht, B. (2012). *Radyo Kuramı ve Sinema Üzerine*. (S. Kaya, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Brecht, B. (2013). *Bütün Oyunları 3*. (A. Selen ve Y. Onay, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı

Castells, M. (2007). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. 3. Cilt: *Binyılın Sonu*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

EBA TV’de İlahi Dinletisi ve İdam Sahneleri Tepki Çekti (2020, 23 Mart). *Cumhuriyet Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/eba-tvde-ilahi-dinletisi-ve-idam-sahneleri-tepki-cekti-1728976> Erişim tarihi: 11.04.2022.

Eğitim Sen Salgın Günlerinde Uzaktan Eğitim alıştayı Sonuç Raporu (2020). Erişim adresi: <https://egitimsen.org.tr/egitim-sen-uzaktan-egitim-calistayi-sonuc-raporu/> Erişim tarihi: 12.04.2022.

Fromm, E. (1990). *Umut Devrimi. İnsancillaşmış Bir Teknolojiye Doğru.* (ř. Yeğin, ev.). İstanbul: Payel Yayınları.

Fromm, E. (1995). *Sevme Sanatı. (10. Baskı).* (Y. Salman, ev.). İstanbul: Payel Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2001). *İmparatorluk.* (A. Yılmaz, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2019a). *okluk. İmparatorluk ağında Savaş ve Demokrasi. (3. Baskı).* (B. Yıldırım, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2019b). *Meclis.* (A. E. Pilgir, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Heidegger, M. (1998). *Teknik ve Dönüş.* (N. Aa, ev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Huws, U. (2018). *Küresel Dijital Ekonomide Emek. Sibertaryanın Oluşumu.* İstanbul: Yordam Kitap.

Kayahan Karakul, A. (2017). Herbert Marcuse. H. H. Aksoy. (Ed.), *Teknoloji zerine Düşünmek: Yazarlar Seçkisi.* (s.11-30)içinde. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi. Yayın No: 226.

Keyes, R. (2017). *Hakikat Sonrası ağ.* (D. Özçetin, ev.). İstanbul: Delidolu Yayınları.

Marcuse, H. (1986). *Tek Boyutlu İnsan.* (A. Yardımlı, ev.). İstanbul: İdea Yayınları.

Marx, K. (1979). *Grundrisse. Ekonomi Politieğin Eleştirisi için n alışma.* (S. Nişanyan, ev.). İstanbul: Birikim Yayınları.

Postman, N. (1994). *Televizyon: ldren Eğlence. Gösteri ağında Kamusal Söylem.* (O. Akinhay, ev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Saltman, J. K. (2023). Yapay Zekâ ve Kamu Eğitimi Özelleştirmesinin Teknolojik Dönüşümü: Demokratik Eğitimin Müdafaası (S. E. Tunç, Çev.). *abece*, 39, 1-18. Erişim adresi: <http://www.egitder.org.tr/>
- Sanders, B. (1999). *Öküzün A'sı. Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Kaynağı*. (Ş. Tahir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Savaş, V. (1986). *Kalkınma Ekonomisi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Savul, G. Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler. (2017). D. Kutlu ve Ç. Kaderoğlu Bulut. (Der). *Sınıfın Suretleri. Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler*. (s.187-198) içinde. İstanbul: Nota Bene Yayınları.
- Savul, G. (2018). *Sınıfın Yeni Görünümleri ve Bilişim Sektörü. Maddi, Gayri-Maddi Emek*. İstanbul: Nota-Bene Yayınları.
- Sennett, R. (2011). *Karakter Aşınması. Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. (5. Baskı). (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2019). *Zanaatkar*. (3. Baskı). (M. Pekdemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Uysal, M. ve Yıldız, A. (2007). McLuhan'ın "Küresel Köyü"nde Eğitim-Yeni Teknolojiler, Küreselleşme ve Eğitim Üzerine Düşünceler. E. Oğuz ve A. Yakar. (Ed.), *Küreselleşme ve Eğitim*. (s. 165-180) içinde. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Wayne, M. (2015). *Marksizm ve Medya Araştırmaları. Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler*. (2. Baskı). (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.